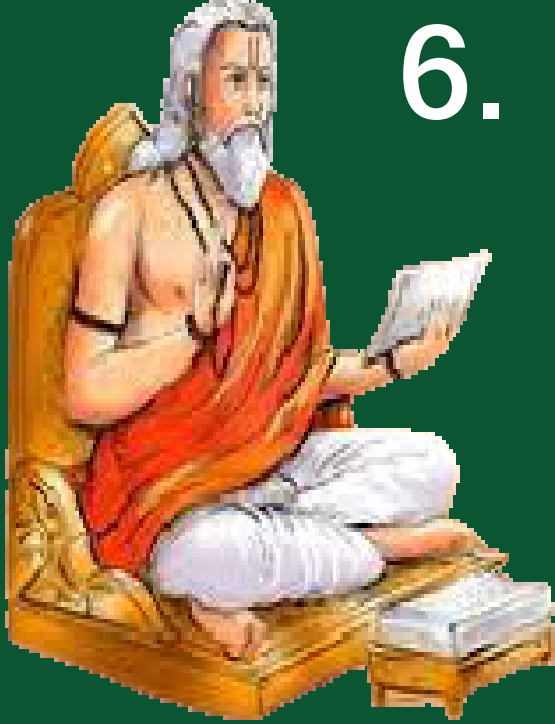

ધોરણ- 10

સંસ્કૃત

6. કાષ્ઠખણ્ડઃ

લાકડાનો ટુકડો

અનુવાદ સાથે સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલીમાં ગુરુ-શિષ્યનું સાંનિધ્ય મહત્વનું હતું. ગુરુકુળમાં નિવાસ કરીને વિદ્યાભ્યાસ કરવાની પરંપરાને કારણે આખો દિવસ બંનેનો સાથ રહેતો. તેથી ગમે તે ઘડીએ અને ગમે તે સ્થળે ગુરુ પોતાના શિષ્યને જ્ઞાન પીરસવાનું રાખતા. આ કારણે નિયત અભ્યાસક્રમનો પાઠ ભણવાની સાથે સાથે ક્યારેક સાહજિક રીતે અને ક્યારેક આકસ્મિક રીતે પણ શિષ્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર મળતો. આ પરંપરા આજે પણ પ્રાચીન પદ્ધતિથી સંસ્કૃતનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરાવતી પાઠશાળાઓમાં અને ગુરુકુળોમાં સચવાયેલી છે. આવો જ એક પ્રસંગ આ પાઠમાં છે. નદીકિનારે શિષ્ય સાથે ભ્રમણ કરતા ગુરુને આકસ્મિક રીતે નદીના પાણીમાં તરતો એક કાષ્ઠખંડ-લાકડાનો ટુકડો નજરે પડે છે કે તરત જ ગુરુની પ્રજ્ઞા પોતાના શિષ્યને એક મહત્ત્વનું જ્ઞાન પીરસવા માટે સક્રિય બને છે. એ સમયે અને એ સ્થળે કોઈ ગુરુએ પોતાના શિષ્યને જે જ્ઞાન આપ્યું હતું તે આજે પણ એટલું જ પ્રસ્તુત છે.

કાષ્ઠખંડ પોતાના જન્મકાળથી જ પાણીમાં તરવાનો ગુણ ધરાવે છે. સદ્ભાગ્યે તે સમુદ્રને મળતી નદીના પાણીમાં આવી પહોંચ્યો છે. તેથી હવે આ કાષ્ઠખંડને રત્નાકર મનાતા સમુદ્રમાં પહોંચવાનું સ્વાભાવિક રીતે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવાનું છે. પણ, જ્ઞાની ગુરુની દૃષ્ટિ આ સૌભાગ્ય પ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિનો પણ જોઈ શકે છે. આ વિદ્વો તરફ પોતાના શિષ્યનું ધ્યાન દોરીને ગુરુ જણાવે છે કે જો આ કાષ્ઠખંડ પોતાને આ વિદ્વોથી બચાવતો રહે તો જ તે સમુદ્રમાં પહોંચી શકે છે, અન્યથા નહિ.

માણસને કાષ્ઠખંડ તરીકે કલ્પીને ગુરુએ સરસ રૂપક ગોઠવી આપ્યું છે અને તે દ્વારા ખૂબ જ સહજ રીતે શિષ્યને ઉપદેશ આપ્યો છે. ગુરુનો ઉપદેશ છે કે માણસ પણ જીવનમાં આવતાં ચાર વિનોથી પોતાની જાતને બચાવી લે, તો જ સુખરૂપી સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરવાનું સૌભાગ્ય મેળવી શકે છે.

गङ्गातीरे एकः गुरुः शिष्येण सह वर्तमानः आसीत्। स जलप्रवाहेण
नीयमानं कञ्चन काष्ठखण्डं दर्शयन् शिष्यमाह - अयं जलप्रवाहेण सह समुद्रं
प्राप्स्यति, परन्तु गमनमार्गे तीरे संलग्नता, भाराधिक्येन जले निमग्नता,
आवर्तपातता, नदीजलवियोगश्चेति चत्वारो विघ्नाः न भवेयुः तदा एव।

ગંગાનદીને કાંઠે એક ગુરુ શિષ્ય સાથે ફરતા હતા. તેમણે પાણીના પ્રવાહ
વડે લઈ જવાતા કોઈ લાકડાના ટુકડાને બતાવતાં શિષ્યને કહ્યું, ‘આ (લાકડાનો
ટુકડો) પાણીના પ્રવાહ સાથે સમુદ્રમાં પહોંચશે પણ જવાના માર્ગમાં કિનારા પરનું
જોડાણ, ભારની અધિકતાને કારણે પાણીમાં ડૂબી જવું, વમળમાં પડવું અને
નદીના પાણીથી વિભૂટા પડવું - એમ ચાર વિઘ્નોનો નહિ હોય ત્યારે જ.”

गुरुरग्रे उपदिशति शिष्यम्। वयं सर्वे मानवाः अपि काष्ठखण्डा
इव। अस्माकं जीवनमेव नदी। परिवारः प्रवाहरूपः। तत्र स्नेहरूपं जलं वहति।
स्वकीये परिवारे जीवनं जीवन्तः काष्ठरूपा वयं सुखपूर्णं संसाररूपं समुद्रम् अवश्यं
प्राप्तुं शक्नुमः, यदि चत्वारो विघ्ना न भवन्ति।

गुरु शिष्यને આગળ ઉપદેશ આપે છે : “આપણે બધા મનુષ્યો પણ
લાકડાના ટુકડા જેવા છીએ. આપણું જીવન જ નદી છે. (આપણો) પરિવાર
પ્રવાહરૂપ છે. ત્યાં સ્નેહરૂપી જળ વહે છે. પોતાના પરિવારમાં જીવન જીવતા
લાકડાના ટુકડાઓરૂપ આપણે સૌ જો ચાર વિનો ન હોય તો સુખથી ભરેલા
સંસારસાગરમાં જરૂર પહોંચી શકીએ છીએ.’

જીવને કીદૃશાઃ વિઘ્નાઃ ભવન્તીતિ શિષ્યઃ અપૃચ્છત્ ।

જીવનમાં કેવાં વિઘ્નો હોય છે?” શિષ્ય પૂછ્યું.

ગુરુઃ સમુપાદિશત્ - નદીરૂપે જીવને આહાર-નિદ્રા-ભયાદયઃ તીરભૂતાઃ સન્તિ। તીરેષુ સંલગ્નતા નામ આહાર-નિદ્રા-ભયાદીનાં સેવને સતતં પ્રવૃત્તિઃ। વસ્તુતસ્તુ આહારાદયઃ સેવનીયાઃ ભવન્તિ, તથાપિ તત્ર સતતં સંલગ્નતા વિઘ્ન એવ। આહાર-નિદ્રા-ભયાદિષુ સતતં પ્રવૃત્તિરૂપઃ વિઘ્નઃ ભવતિ ચેત્ કાષ્ઠખણ્ડરૂપાઃ વયં સુખરૂપં સમુદ્ર પ્રાપ્તું ન શક્નુમઃ।

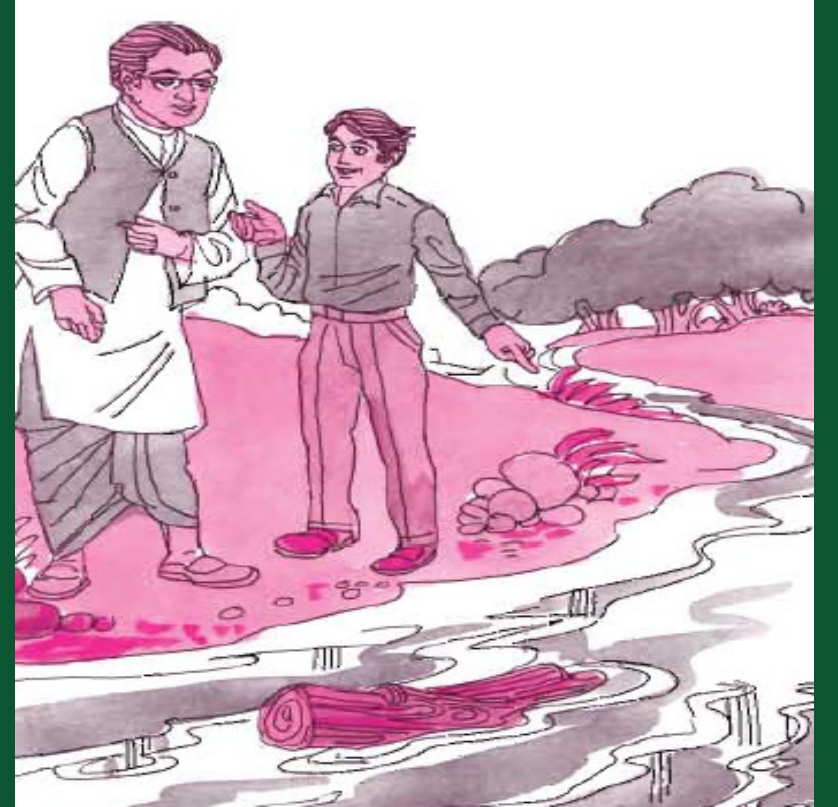
ગુરુએ ઉપદેશ આપતાં કહ્યું, ‘નદીરૂપી જીવનમાં આહાર, નિદ્રા, ભય વગેરે તીરરૂપ છે. કિનારાઓ પર જોડાણ એટલે આહાર, નિદ્રા, ભય વગેરેના સેવનમાં સતત પ્રવૃત્ત રહેવું. હકીકતમાં આહાર વગેરે સેવવાયોગ્ય હોય છે, તોપણ તેમાં

સતત લાગેલા રહેવું એ વિખ્ન જ છે. આહાર, નિદ્રા, ભય વગેરેમાં સતત પ્રવૃત્ત રહેવું એ જો વિધ્વરૂપ બને તો કાષ્ઠમંડરૂપ આપણે સુખરૂપી સાગરમાં પહોંચી ન શકીએ.’

સામાજિકો વ્યવહારઃ ભારરૂપો ભવતિ।

**યદ્યપિ સામાજિકો વ્યવહારઃ સર્વત્રૈવ
અપેક્ષિતો ભવતિ ।**

સામાજિક વ્યવહાર ભારરૂપ બને છે.
જોકે સામાજિક વ્યવહારની બધે જ અપેક્ષા રખાય છે.

પરન્તુ સઃ શક્તિમતિક્રમ્ય ન ભવેત્। યે જનાઃ સ્વકીયાં શક્તિમતિક્રમ્ય સામાજિકાન્ વ્યવહારાન્ કુર્વન્તિ તે અતિભારત્વાત્ નિમજ્જન્તિ એવ। નિમજ્જિતઃ જનઃ સુખમયં સંસારસમુદ્રં પ્રાપ્તું ન શક્નોતિ।

પરંતુ તે શક્તિનું અતિક્રમણ કરીને ન હોવો જોઈએ. જે લોકો પોતાની શક્તિ ઉપરાંત સામાજિક વ્યવહારો કરે છે, તેઓ અતિશય ભારને લીધે ડૂબી જ જાય છે. ડૂબેલો માણસ સુખપૂર્ણ સંસારસાગરને પામી શકતો નથી.

સુરાપાનમ્ અક્ષક્રીડા તમાખુભક્ષણં ચૌરકર્મ ઇત્યાદીનિ દુર્વ્યસનાનિ માનવજીવને આવર્તભૂતાનિ સન્તિ । એષુ પતિતો જનઃ બહિઃ આગન્તું ન શક્નોતિ।

મદિરાપાન, જુગારની રમત, તમાકુનું સેવન, ચોરી વગેરે ખરાબ વ્યસનો માનવજીવનમાં વમળ જેવાં છે. એ બધાંમાં પડેલો માણસ બહાર આવી શકતો નથી.

अतः तत्र पतनमेव न भवेत् तादृशः प्रयत्नः सततं करणीयो भवति। ये जनाः व्यसनेषु पतिताः सन्ति ते तरन्तः अपि एकस्मिन् स्थाने परितः भ्रमन्ति। तेषां प्रगतिः बाधिता भवति। ततस्ते सुखादिरूपं संसारसमुद्रं प्राप्तुं नार्हन्ति।

આથી તેમાં પતન જ ન થાય તેવો પ્રયત્ન સતત કરવાનો હોય છે. જે માણસો વ્યસનોમાં પડેલા છે, તેઓ તરવા છતાં એક સ્થળે ચોમેર ફરતા રહે છે. તેમની પ્રગતિ અટકી જાય છે. પછી તેઓ સુખાદિરૂપ સંસારસાગરને મેળવી શકતા નથી.

परिवारात् मुखत्वम् एव नदीजलवियोगः। सामान्यतया परिवारे निवसन्तः एव वयं संसारसमुद्रं प्राप्तुं समर्थाः भवामः।

પરિવારથી વિમુખતા એ જ નદીના જળથી વિખૂટું પડવાનું છે. સામાન્ય રીતે પરિવારમાં રહેતા જ આપણે સંસારસાગરમાં પહોંચવા સમર્થ થઈએ છીએ.

પરન્તુ યદિ કશ્ચિત્ જનઃ સ્વાર્થવશાત્ ક્રોધવશાત્ વા પરિવારાત્ પ્રતિમુખો ભવતિ, સોઽપિ નદી (પરિવાર)- જલ-(સ્નેહ)-વિયુક્તઃ કદાચિદપિ જ્ઞાનેન સુખેન ચ પૂર્ણમ્ આનન્દમયં સંસારસમુદ્રં ન પ્રાપ્નોતિ।

પરંતુ જો કોઈ માણસ સ્વાર્થને કારણે અથવા ક્રોધને કારણે પરિવારથી વિમુખ થઈ જાય છે, તો તે પણ નદી(પરિવારોના જળ (સ્નેહ)થી વિખૂટો પડેલો ક્યારેય પણ જ્ઞાન અને સુખથી ભરપૂર એવા આનંદમય સંસારસાગરને પ્રાપ્ત કરતો નથી,

ચતુર્થ્યઃ વિઘ્નેભ્યઃ રક્ષિતાઃ જનાઃ જ્ઞાનેન સુખેન ચ પૂર્ણમ્ આનન્દમયં સંસારરૂપં સમુદ્રમ્ અવશ્યં પ્રાપ્નુવન્તિ ।

ચાર વિઘ્નોથી રક્ષાયેલા મનુષ્યો જ્ઞાન અને સુખથી પૂર્ણ એવા આનંદમય સંસારસાગરને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

स्वाध्याय

प्र. 1. अधोदत्तेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत -

(1) जलप्रवाहे गुरुः शिष्यं किं दर्शयति?

- A. पाषाणखण्डम् B. काष्ठखण्डम् C. काञ्चनम् D. गमनमार्गम्

(2) वयं सर्वे मानवाः कीदृशाः इव स्मः?

- A. जलम् इव B. नदी इव C. विघ्ना इव D. काष्ठखण्डा इव

3) सामाजिको व्यवहारः कुत्र अपेक्षितो भवति?

- A. सुखे B. शुभप्रसङ्गे C. सर्वत्र D. अतिदुःखे

4) केषां जनानां प्रगतिः बाधिता भवति?

A. भयग्रस्तानाम्

B. व्यसनिजनानाम्

C. व्यावहारिकानाम्

D. शिष्यजनानाम्

(5) गुरुः सह उपविष्टः आसीत्।

A. शिष्ये

B. शिष्येण

C. शिष्यस्य

D. शिष्यम्

(6) प्रतिमुखत्वम् एव नदीजलवियोगः।

A. परिवारात्

B. संसारात्

C. व्यवहारात्

D. प्रवाहात्

(7) आहारादयः भवन्ति।

A. सेवनीयाः

B. सेवनीयः

C. सेवनीयो

D. सेवनीयम्

(8) सामाजिको व्यवहारः शक्तिमनतिक्रम्य न

A. भवेताम्

B. भवेयुः

C. भवेत्

D. भवेयम्

(9) गमनमार्गे विघ्नाः भवन्ति।

A. एकः

B. सप्त

C. त्रयः

D. चत्वारः

प्र. 2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत-

(1) गुरुः कुत्र वर्तमानः आसीत् ?

उत्तरम् – गुरुः गङ्गातीरे वर्तमानः आसीत्।

(2) गुरुः कम् उपदिशति?

उत्तरम् - गुरुः शिष्यम् उपदिशति।

(3) प्रवाहरूपे परिवारे किं वहति?

उत्तरम् – प्रवाहरूपे परिवारे स्नेहरूपं जलं वहति।

(4) कीदृशाः जनाः एकस्मिन् स्थाने भ्रमन्ति?

उत्तरम् - व्यसनेषु पतिताः जनाः एकस्मिन् स्थाने भ्रमन्ति।

(5) विजरहिताः जनाः कीदृशं समुद्रं प्राप्नुवन्ति?

उत्तरम् - विघ्नरहिताः जनाः ज्ञानेन सुखेन च पूर्णम् आनन्दमयं संसारसमुद्रं प्राप्नुवन्ति।

प्र. 3. कृदन्तप्रकारं लिखत -

- (1) आगन्तुम् - हेत्वर्थक धातुसाधित तुमन्त अव्ययम्
- (2) अतिक्रम्य - सम्बन्धक भूतकृदन्तम् (ल्यबन्त अव्यय)
- (3) पतिताः - त-प्रत्ययान्त कर्मणि भूतकृदन्तम्
- (4) करणीयाः - विध्यर्थ कर्मणि कृदन्तम्-
- (5) बाधिता - कर्मणि भूतकृदन्तम्

प्र. 4. सन्धिं योजयत

- (1) शिष्यः + अपृच्छत् = शिष्योऽपृच्छत्
- (2) पतितः + जनः = पतितो जनः
- (3) अतः + तत्र = अतस्तत्र
- (4) प्रगतिः + तेषाम् = प्रगतिस्तेषाम्
- (5) गुरुः + अग्रे = गुरुरग्रे

प्र. 5. अधोप्रदत्तानां पदानां समासप्रकारं लिखत

- (1) भाराधिक्येन – षष्ठी तत्पुरुष समास
- (2) आहारनिद्राभयादयः -इतरेतर द्वन्द्व समास; बहुव्रीहि समास
- (3) संसारसमुद्रम् – कर्मधारय समास
- (4) सुखपूर्णम् - तृतीया तत्पुरुष समास

प्र. 6. धातुरूपाणां परिचयं कारयत -

धातुरूपम्	मूलधातुः	पदम्	कालः / अर्थः	पुरुषः	वचनम्
उदा., गच्छन्ति	गम् (गच्छ)	परस्मैपदम्	वर्तमानकाल	अन्य पुरुष	बहुवचनम्
(1) भ्रमन्ति	भ्रम्	परस्मैपदम्	वर्तमानकाल	अन्य पुरुष	बहुवचनम्
(2) अपृच्छत्	प्रच्छ (पृच्छ)	परस्मैपदम्	दृश्यस्तनभूतकाल	अन्य पुरुष	एकवचनम्
(3) भवेयुः	भू (भव)	परस्मैपदम्	विध्यर्थ	अन्य पुरुष	बहुवचनम्
(4) भवामः	भू (भव)	परस्मैपदम्	वर्तमानकाल	उत्तम पुरुष	बहुवचनम्

પ્ર. 7. પુરુષવચનનુસારં શબ્દરૂપાણાં પરિચયં કારયત

શબ્દરૂપમ્	મૂલશબ્દઃ	વિભક્તિઃ	વચનમ્	શબ્દાર્થઃ
ઉદા., દેશે	દેશ	સપ્તમી	એકવચનમ્	દેશમાં
(1) પ્રવાહેણ	પ્રવાહ	તૃતીયા	એકવચનમ્	પ્રવાહ વડે
(2) અસ્માકમ્	અસ્મદ્ (સર્વનામ)	ષષ્ઠી	બહુવચનમ્	અમારું
(3) તીરેષુ	તીર	સપ્તમી	બહુવચનમ્	કિનારાઓ પર
(4) વ્યવહારાન	વ્યવહાર	દ્વિતીયા	બહુવચનમ્	વ્યવહારોને
(5) પરિવારાત્	પરિવાર	પञ्ચમી	એકવચનમ્	કુટુંબથી

પ્ર. ૮. અધોદત્તાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ ગુર્જરભાષાયાં લિખત -

(1) સાચું સુખ મેળવવા માટે કોણ યોગ્ય નથી ?

ઉત્તર : જે માણસો પોતાની શક્તિનું અતિક્રમણ કરીને સામાજિક વ્યવહારો કરે છે, તેઓ વધુ પડતા ભારને કારણે ડૂબી જાય છે. ડૂબેલો માણસ સુખમય સંસારસાગરમાં પહોંચી શકતો નથી, અર્થાત્ તેવો માણસ સાચું સુખ મેળવવા માટે યોગ્ય નથી.

(2) લેખકે મનુષ્યોને કાષ્ઠખંડ જેવા શા માટે કહ્યા છે?

ઉત્તર : લેખકે બધા મનુષ્યોને કાષ્ઠખંડો (લાકડાના ટુકડાઓ) જેવા કહ્યા છે કારણ કે, આપણું જીવન નદી છે અને પરિવાર પ્રવાહરૂપ છે તેમાં સ્નેહરૂપી

પાણી વહે છે. પોતાના પરિવારમાં જીવન જીવતા આપણે જો ચાર વિનો ન આવે, તો સુખથી ભરપૂર સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પહોંચી શકીએ છીએ.

(૩) સમુદ્ર સુધી જવામાં કાષ્ઠખંડને કયાં કયાં વિદન આવી શકે છે?

ઉત્તર : (૧) કાષ્ઠખંડ સમુદ્ર તરફ વહેતો હોય ત્યારે પહેલું વિદન કાંઠા પરનું જોડાણ હોય છે. (૨) બીજું વિદન છે, ભાર વધારે હોવાને કારણે પાણીમાં ડૂબવાની શક્યતા. (૩) ત્રીજું વિદન છે, પાણીમાંના વમળમાં ફસાવું અને (૪) ચોથું વિદન, નદીના પાણીથી વિખૂટું પડવું.

(4) ‘આવર્તપાત નામના વિધ્ન’ને સમજાવો.

ઉત્તર : ‘આવર્તપાત’ એટલે પાણીના વમળમાં ફસાઈ જવું. કાષ્ઠખંડને સમુદ્ર સુધી પહોંચવામાં આવતાં ચાર વિધ્નોમાં આ એકમોટું વિધ્ન છે. કાષ્ઠખંડ વમળમાં ફસાઈ જાય તો નષ્ટ થઈ જાય અને સમુદ્ર સુધી પહોંચી શકે નહિ. કાષ્ઠખંડ જેવા મનુષ્યો જો સુખરૂપી સંસારસાગરમાં પહોંચવા ઇચ્છતા હોય તો તેમણે પણ આવર્તપાતનો સામનો કરવાનો હોય છે. એટલે કે તેમણે પણ વ્યસનોરૂપી વમળમાં પડતાં બચવાનું હોય છે.

પ્ર. 9. વિભાગદ્વયં યથાર્થરીત્યા સંયોજયત - 'ક' અને 'ખ' વિભાગોને યોગ્ય રીતે જોડો :

'ક'

'ખ'

(1) આવર્તપાતતા

(2) તીરે સંલગ્નતા

(3) જલવિયોગઃ

(4) જલે નિમગ્નતા

(1) પરિવારાત્ પ્રતિમુખત્વમ્

(2) સામાજિકવ્યવહારાણાં ભારાધિક્યમ્

(3) વ્યસનેષુ સતતં પતનમ્

(4) આહારાદીનાં સેવને સતતં પ્રવૃત્તિઃ

(5) તન્ન યુક્તં સામ્પ્રતં ક્ષણમપિ અત્ર